

УДК 930.1:93/94:394(477+437)

DOI: 10.12958/2227-2844-2023-2(356)-89-97

Зубко Ольга Євгеніївна,

кандидат історичних наук,

старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології

Донецького національного університету ім. Василя Стуса,

м. Вінниця, Україна.

zubkoolga5@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

**ФЕНОМЕН „ЗНЕКОРІНЕННЯ – УКОРІНЕННЯ”
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ МІЖВОЄННОЇ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1918–1939): ОЦІНКА В ЧАСІ**

Одними з найактуальніших проблем сьогодення, що потребують історичного осмислення, історичної рефлексії, є ті, що породжені свободою пересування людини, а саме: міграція, еміграція, імміграція та інші, дотичні до названих. Мусимо нагадати, що поняття „еміграція” традиційно визначається як *„вимушене або добровільне переселення корінних мешканців з Батьківщини до іншої країни на постійне проживання чи на деякий час з політичних, соціальних, економічних, релігійних та інших причин”* (Ясь, 2009). Однак дане визначення лише довідникове. До сьогоднішнього дня смислове наповнення цього терміну та похідних від нього залишається невизначеним остаточно і сприймається в суспільстві по-різному: від принциповості до зрадництва, соціального аутсайдерства, заробітчанства до пошуків пригод, авантюризму. Тому проблема еміграції й нині вимагає більш детального глибокого вивчення. Зокрема, потребує уваги недосліджена поки еміграційна повсякденність.

У пропонованій статті ми вестимемо мову про феномен „знекоріння (УНР) – укорінення (ЧСР)” українських політичних емігрантів на теренах міжвоєнної Чехословаччини. Отже, говоритимемо про еміграційне буття як таке.

Маємо відзначити, що сучасними дослідниками повсякденна історія прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати „технологією життя” або „рівнем життя” (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти й одягати, де жити, чим пересуватися, чим послуговатися у праці, навчанні, дозвіллі, як дбати про здоров’я) та „аксіологією життя” або „стилем життя” (сенсово-смислове наповнення, система життєвих орієнтирів (як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки)). В епіцентрі нашої уваги – ціннісна площина.

З виходом за кордон емігрантам стало зрозуміло, що колишнього повсякдення вже не має та не буде, тоді як перед ними відкривається нова повсякденна реальність, до якої потрібно пристосуватися, в якій потрібно активно-діяльнісно самоствердитися. Фактично йшлося про повне або часткове знекорінення українського та повну або ж часткову буттєвісну укоріненість на чехословацьких теренах.

Першою питання подолання соціально-політичного знекорінення як витіснення людини із рідної системи соціально-політичних структур та відносин (подолання аспектів відчуження) й буттєвісного укорінення на закордонних теренах підняла французька дослідниця Сімона Вейль (1909–1943).

Її „Укорінення” написане в 1942 р., під час роботи у штабі французьких збройних сил у Лондоні в трагічний для Європи час. Твір складається з трьох частин: „Потреба душі”, „Позбавлення коріння”, „Укорінення” і має окремий підзаголовок – „Пролог до Декларації обов’язків щодо людини”.

Чому наголос зроблений саме на обов’язках людини? Сімона Вейль (1998) виходить з того, що в 30–40-ві рр. ХХ ст. тисячі емігрантів зіткнулися з проблемою відсутності прав людини, яка не має громадянства в тій чи іншій державі. Звідси науковець робить висновок, що поняття права є *„відлеглим та відносним”*. Право, яке не визнають інші, фактично не існує. Що ж до обов’язків, то вони не втрачають своєї сутності навіть не будучи визнаними ніким. Тому обов’язки є первинними відносно прав і, навіть, *„одинок у всесвіті людина не мала б ніяких прав, проте, мала б обов’язки”*.

Серед головних потреб людини С. Вейль виділяє потреби тіла, як-от голод, спрага, втома, та чотирнадцять найважливіших потреб душі: порядок, свобода, послух, відповідальність, рівність, ієрархія, честь, покарання, свобода думки, безпека, ризик, приватна власність, колективна власність, правда.

Що стосується укорінення як такого, то ця потреба є первинною і являється ґрунтом для інших потреб. Укорінення, за Сімоною Вейль, – це *„найважливіша та найменш визнана потреба людської душі, одна з тих, які найважче визначити”* (с. 167).

Щоб запропонувати шляхи та способи укорінення, С. Вейль вважає за потрібне проаналізувати ситуації, коли людина втрачає коріння або позбавляється його, тобто, знекорінюється. По-перше, глобальне знекорінення відбувається під час воєнних завоювань, „тоді позбавлення коріння стає майже смертельною хворобою для поневолених народів”. Однак і самі завойовники, знекорінюючи інших, „підрізають” власні корені. По-друге, до позбавлення коріння може вести економічне панування. Причому, головною „отрутою”, що знекорінює людину в цьому випадку, виступають гроші та наймана праця, оскільки соціальне становище емігранта повністю залежне від грошей. По-третє, до

знекорінення веде неправильне розуміння освіти і культури в цілому, прірва між людьми освіченими та масами. Неправильне розуміння освіти за Сімоною Вейль – це освіта в якості нав'язування людині певної штучної культури (освічена людина – культурна людина), бо потяг до культури в такому випадку йде не від серця, не є наслідком духовних прагнень, а подається фактично у якості „соціального престижу”. З іншого боку, науковець впевнена, що культура, яка не опирається на минуле, яка втратила зв'язок з традицією, втрачає підґрунтя, живлення, тим самим руйнуючи минуле, а це є „найтяжчим злочином”. До того ж, наслідком знекорінення культури, на думку С. Вейль є ідолопоклонство. Виразним підтвердженням цієї тези виступає досвід німецького та радянського тоталітаризмів у формах фашизму та більшовизму, коли самообман став нормативним принципом партійної пропаганди, охопивши усі суспільні сфери, призвів до глобального знекорінення і „самозавоювання”.

Людина, на думку дослідниці, укорінюється „через реальну, активну, природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого й деякі передчуття майбутнього”. Ця участь природна – тобто вона зумовлена автоматично місцем народження, професією, оточенням. Кожна людина потребує багато коренів; вона потребує того, щоб сприймати майже всю сукупність морального, інтелектуального, духовного життя через посередництво тих кіл, у які вона природно входить. Отже, виходячи з цього, першим шляхом або способом укорінення виступає освіта та самоосвіта. Другим шляхом життєвого (буттєвого) укорінення людини Сімона Вейль визначає нову організацію фізичної праці, що повинна бути „духовним центром” впорядкованого громадського життя.

Знекорінення українських вихідців що опинилися на чехословацьких теренах мало вагоме політично-економічне підґрунтя. У міжвоєнній Чехословаччині, після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., опинилися українські вихідці різного соціального статусу, з поглядами широкого політичного спектру, з неоднаковим рівнем освіченості та професійної зайнятості. Це і уряди УНР й ЗУНР, які різними методами продовжували боротьбу за повернення в Україну; це і значна кількість військових, мобілізованих до армій Денікіна і Врангеля, та тих, котрі внаслідок Першої світової війни потрапили в полон. Емігрантами ставали і цивільні біженці, які втікали від воєнного лихоліття та більшовицького терору. Такими ж були й трудові емігранти з Галичини. Точної цифри великого „виходу” людей з України до ЧСР не встановлено. Приблизна кількість українських вихідців в цій країні коливається в межах 20 тисяч осіб.

Однак усім цим політичним вихідцям, як представникам другої хвилі еміграції, були властиві системність та почуття єдності з Батьківщиною, бо ж територіально вони опинилися поза Україною, але

зберігали ідею вільної держави у своєму серці. Ось чому по відношенню до вихідців другої хвилі, які з політичних причин залишили Батьківщину, використовується поняття „еміграція” і ось чому самі вони називали себе „емігрантами”, намагаючись підкреслити тимчасовість свого перебування за кордоном та віру в повернення.

Початкова настанова на „тимчасовість” перебування за кордоном відбилася на всьому способі життя політичних емігрантів, включно з повсякденністю. Більшість із них не тільки не докладала зусиль для інтегрування в чехословацьке суспільство, а, навпаки, всіляко опиралися цьому. Емігрант, який ставав на шлях натуралізації (набуття громадянства країни поселення), вважався мало не „втраченою” для української національної справи людиною. Власне українські вихідці вважали себе біженцями, тому еміграція-біженство для даного покоління стала формою існування, іманентною життю.

„Знекорінення”. Українські вигнанці чудово розуміли, що саме людина і є найпершим об’єктом тоталітарного впливу та його жертвою. Тоталітаризм починає з „вбивства” у людині юридичної особи, виводячи людину поза межі захисту закону. Потім у людині знищується моральна особистість, підрубуються корені людської солідарності, адже рішення совісті виглядають „сумнівними й двозначними” (вибір людини між вбивством знайомих, друзів чи власної сім’ї). І останній крок до панування тоталітаризму – перетворення людей на живих трупів шляхом руйнації індивідуальних відмінностей неповторних особистостей, що досягається за допомогою створення жаклих умов існування та посилюється маніпулюванням людським тілом у концентраційних таборах. Емігранти також розуміли, що для керування „підданими” тоталітарному режиму потрібно підготувати одних на роль жертви, інших – на роль катів. Інструментом такої підготовки є ідеологія. Довершеним же тоталітарним правлінням є ситуація, коли цілком можна покласти на терор для підтримки сталості в суспільстві.

При знекоріненні українськими біженцями враховувався й економічний аспект. При тоталітаризмі господарсько-економічний сектор потрапляє під суворий контроль держави і створюється й функціонує за замкненим, централізованим типом. Таким чином тоталітарний режим досягає монополії в господарчій сфері, верхівка отримує необмежений доступ до матеріальних ресурсів, а громадяни потрапляють у повну економічну залежність від держави. Ті ж господарники, які не йдуть на компроміс та співробітництво з владою, позбавляються своєї власності.

„Укорінення”. Сенси й можливості буттєвісного укорінення українських біженців годі було шукати поза межами їх еміграційного кола.

По-перше, вже на початку укорінення, „життєвий світ” українських вихідців швидко набував емоційно-чуттєвого забарвлення. Нове широке коло явищ соціальної дійсності (реалій) витлумачувалося

переважно через „провалення” у міф (міфологічну свідомість). В побутовому означенні – чутки, плітки, розповіді й оповідки, тобто проговорення та обговорення реальності.

Емігрантські міфи мали на меті пояснення еміграції як середовища збереження культурних цінностей Батьківщини, як інструмента самоствердження шляхом заперечення попереднього і теперішнього оточення. Адже, українська пореволюційна еміграція опинилася у ситуації квазібуття, існувала поза кордоном, поза своєю територією, за межами Вітчизни, між чужими народами, між різними законами. Ця ситуація і провокувала посилену міфотворчість, виступала її каталізатором. І з кожним новим прибувшим емігрантом відбувався своєрідний процес „втягування” в міф.

Оскільки життя українських вихідців в міжвоєнній Чехословаччині умовно розподілялося на декілька етапів, то кожному етапу були притаманні свої і тільки свої емігрантські міфи. Так у 1919–1921 рр. – у часі перебування українських галицьких вояків у таборах інтернованих на території Судет з казарменим стилем життя та з чітким розподілом функцій, без обговорення наказів – популярним міфом був міф про продовження боротьби за незалежність Західноукраїнської Народної Республіки, а, отже, повноправну виправданість інтриг, як політичної тактики й стратегії, через суттєві розбіжності з позиціями УНР (Акт Злуки в дійсності був лише формальністю). Активне обговорення цього міфу зіграло фатальну роль в житті „зунерівців” і призвело в подальшому до того, що в 1921 р. найбільше реемігрантів до СРСР виявилось саме серед інтернованих галицьких вояків.

У 1921–1925 рр. в середовищі вже „уенерівців” – „празько-подебрадських українців, які потрапили до ЧСР з початком 1920-х, – побутував міф про нетривалість більшовицького режиму, антибільшовицькі змови та швидке тріумфальне повернення дому. Ось тому „уенерівці” в „технологічній площині” не переймалися питаннями власноручного приготування їжі, облаштуванням кімнат у гуртожитках або орендованих кімнат, не зважали на одяг і взуття. Вони просто працювали (розумово та фізично) на майбутнє аби в слушний момент повернутися не з пустими руками.

Коли ж (з 1925 р.) стало зрозуміло, що більшовицький режим і не думає занепадати, а в Україні повним ходом йде процес „українізації” (коренізації), в еміграційному „празько-подебрадському” колі „забуяли” відразу два міфи: про олюднення більшовицького режиму та перевагу культурного фактору над політичним. Цей міф підживлювали: непрозорість юридичного статусу емігрантів, неможливість віднайдення ними „себе” в новому соціальному просторі, міжособові (неформальні) й фахово-ідеологічні (формальні) сварки, втрата сенсу життя як такого більшістю вихідців, відсутність сталого джерела заробітків (ліквідація „Руської допомогової акції”), обмеженість працевлаштування, важка для

вивчення чеська мова, робота радянської контррозвідки з дискредитації еміграції в цілому, що в результаті запустило процес поворотництва. Тоді як на „рівні життя” 1925–1928 рр. відзначилися поверненням до власноручного приготування їжі з найдешевших продуктів, віднайденням (оренди) дешевого життя з мінімумом побутових зручностей або й поготів без них, користуванням одягу й взяття від Допоміжних фондів та з секонд-генду.

1929–1933 рр. познайомили „уенерівців” і „зуенерівців” у ЧСР зі світовою економічною кризою (безробіттям) та безгрошів’ям. Тогочасні еміграційні міфи про історичне опертя (історичне далеке й близьке героїчне минуле), мовні стереотипи та збереження української мови в цілому як виправдання еміграції (мова допомагала зберегти батьківщину „в собі”, вона сприймалася як образ Вітчизни, тому емігрант відчував себе укоріненим принаймні в мові; до усього участь еміграційних мовознавців у правописній конференції у Харкові в 1927 р., що фактично призвела до знищення кодифікованого українського правопису в 1933 р.) розбилися на друзки через початок репресій і Голодомору 1932–1933 рр. безпосередньо в УРСР на фоні цілковитої ліквідації безробіття в СРСР. А ось 1929–1933 рр. повсякденно – зубожіння й тотальна економія на елементарному.

Й врешті 1933–1939 рр., котрі показували нарощування сил як комунізму, так і націонал-соціалізму на передодні їх двобою, спростували міф про еміграційний час і простір та міф про „шматочок рідної землі” як символу того, що Батьківщина „завжди” залишається з емігрантом.

Поняття часу для „празько-подебрадських українців” розподілялося на внутрішній, зовнішній та історичний. Внутрішній час був часом особистим, інтимним, він ґрунтувався на пам’яті. Зовнішній включав у себе повсякденність та соціальні обов’язки. Однак цей „хронікальний, ефемерний час” пам’ять вже відкидав. Останній, історичний час – уявний, навпаки, конструював певну штучну пам’ять. Тобто український виходець міфологізував історичний час, працював з ідеалізованим внутрішнім і фактично відкидав зовнішній, реальний, що, дозволяло йому неусвідомлено позбавитися негативних почуттів та переживань, які були пов’язані з власним дисгармонійним станом у тогоденні.

Щодо ж міфу про „шматок рідної землі”, то в ролі частинки рідної землі виступала будь-яка річ з Батьківщини (вишиванка, мамин рушник, книга – найчастіше „Кобзар” Тараса Шевченка). Отже, відбувалася своєрідна фетишизація артефактів рідної культури. Для пореволюційної еміграції в міжвоєнній ЧСР, („уенерівців”), таким „шматком рідної землі” став „Музей визвольної боротьби України в Празі” (1925–1948) – колекція дипломатичних документів часів УНР й Української держави, що нараховувала більше мільйона одиниць зберігання. А ось буденність 1936–1939 рр. – повна відсутність будь-якої

побутової облаштованості в умовах безробіття й безгрошів'я. Саме у ці роки більшість українських вихідців намагалася виїхати з ЧСР до Закарпаття.

Таким чином, еміграційне „провалення у міф” з одного боку виступало „ліками від ностальгії”, дієвим самовиправданням перед собою, сім'єю, Батьківщиною; а з іншого було психологічним захистом і компенсацією.

По-друге, „життєвий світ” українських вигнанців чітко розподілився на „своїх” і „чужих”. Уявлення про „своїх” та „чужих” серед „празько-подєбрадських українців”, як правило, ґрунтувалися на суб'єктивних ментальних структурах (зокрема, одним із маркерів впізнаваності виступали ті ж чутки, плітки, оповідки, розповіді). Тому ці поняття були здебільшого політичними визначниками, бо „чужими” визначалися ті, хто не належав ні до Української держави, ні до національності. Критерієм „своїх” виступала й здатність до спільних спогадів, оцінок, наявність спільних архетипів свідомості. Головне ж крилося в тому, що „чуже” з'являлося виключно у співставленні зі „своїм”.

Феномен „свого” виявляло ще одну вагому особливість еміграційного буттєвісного „укорінення” на чехословацьких теренах – позбавлення трагічного розриву між переповненням минулим і несприйняттям невідомого майбутнього. Подолати такий розрив швидко змогли представники більшості професій. Виняток склали тільки політики. Російський науковець О. Демидова слушно відзначає, що за кордоном найтрагічнішим є становище саме політика: „Політичний діяч в умовах вигнання перетворюється у діяча суспільного, що у кращому випадку більш-менш успішно представляє інтереси діаспори у країні проживання, у гіршому – активного та впливового лише у межах самої діаспори. Такою ж трагічною є і доля еміграційних політичних ідей, які народжуються з високою метою допомогти батьківщині, проте ніколи не втілюються у життя, не впливають реально на ситуацію в країні. А тому і політик в еміграції, і політичні еміграційні ідеї „приречені на „порожнє кипіння” за життя та нерозуміння нащадків” (Демидова, 2004, с. 72–73).

У підсумку: альтернативою „знекорінню” українських вигнанців міжвоєнної доби або їх „буттю-з-країв”, як безвиході, політичному й соціально-культурному відчуженню, виступало їх власне „укорінення” як можливе „буття-для-себе” або культурна, політична повнота життя, самоактуалізація та самореалізація всіх їх сутнісних сил, можливостей, здібностей, смислів культури, цілей та цінностей, прояв духовності, творчості, свободи, суверенності й відповідальності.

Список використаної літератури

1. Ясь О. В. Еміграція. *Енциклопедія сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН

України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-17837> (дата доступу: 12.04.2021 р.).
2. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. К. : Дух і Літера, 1998. 298 с.
3. Демидова О. Еміграція : жизнь на границе двух миров. *Космополис*. 2004. № 1 (7). С. 70–64.

References

1. Yas, O. V. (2009). Emihratsiia [Emigration]. In *Dziuba, I. M., Zhukovskyi, A. I., Zhelezniak, M. H. (Comps.). Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-17837> (Last accessed: 12.04.2021) [in Ukrainian].
2. Veil, S. (1998). Ukorinennia. Lyst do kliryka [Rooting. A letter to a cleric]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
3. Demidova, O. (2004). Jemigracija: zhizn' na granice dvuh mirov [Emigration: life on the border of two worlds]. *Kosmopolis – Cosmopolis, 1 (7)*, 70–64 [in Russian].

Зубко О. Є. Феномен „знецорінення” – „укорінення” української еміграції на теренах міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939): оцінка в часі

До сьогоднішнього дня смислове наповнення терміну „еміграція” та похідних від нього залишається невизначеним остаточно і сприймається в суспільстві по-різному: від принциповості до зрадництва, соціального аутсайдерства, заробітчанства до пошуків пригод, авантюризму. Тому проблема еміграції й нині вимагає більш детального глибокого вивчення. Зокрема, потребує уваги недосліджена поки еміграційна повсякденність.

У пропонованій статті йдеться про феномен „знецорінення (УНР) – укорінення (ЧСР)” українських політичних емігрантів на теренах міжвоєнної Чехословаччини.

Сучасними дослідниками повсякденна історія прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати „технологією життя” або „рівнем життя” (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти й одягати, де жити, чим пересуватися, чим послуговуватися у праці, навчанні, дозвіллі, як дбати про здоров’я) та „аксіологією життя” або „стилем життя” (сенсово-смислове наповнення, система життєвих орієнтирів (як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки)). В епіцентрі нашої уваги – ціннісна площина.

Поняття „знецорінення” включає у себе „буття-з-країв”, отже безвихідь, політично-соціальне, культурно-економічне відчуження.

Тоді як поняття „укорінення” – „буття-для-себе” – культурну, політичну повнота життя, самоактуалізацію та самореалізацію всіх еміграційних сутнісних сил, можливостей, здібностей, смислів культури,

цілей та цінностей, проявів духовності, творчості, свободи, суверенності й відповідальності.

Ключові слова: українська політична еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, історія повсякденності, життєвий світ, цінності.

Zubko O. Y. The phenomenon of „uprooting” – „rooting” of Ukrainian emigration on the territory of interwar Czechoslovakia (1918–1939): evaluation over time

To this day, the semantic content of the term „emigration” and its derivatives remains undefined and is perceived in society in different ways: from principledness to treason, social outsidership, earning money to the search for adventure, adventurism. Therefore, the problem of emigration still requires a more detailed and in-depth study. In particular, the so far unexplored emigration everyday life needs attention.

The proposed article deals with the phenomenon of „uprooting (UPR) – rooting (CSR)” of Ukrainian political emigrants on the territory of interwar Czechoslovakia.

Modern researchers read everyday history in two planes, which can be conventionally called „technology of life” or „level of life” (tools and ways of ensuring the sphere of everyday needs: what to eat and wear, where to live, what to move around, what to use in work, study, leisure, how to take care of health) and „axiology of life” or „life style” (meaningful content, system of life guidelines (how and for what to live: values, morals, habits, priorities, tastes)). In the epicenter of our attention is the value plane.

The concept of „uprooting” includes „being-from-the-edges”, hence hopelessness, political-social, cultural-economic alienation.

Whereas the concept of „rooting”) – „being-for-oneself”) – cultural, political fullness of life, self-actualization and self-realization of all emigration essential forces, opportunities, abilities, meanings of culture, goals and values, manifestations of spirituality, creativity, freedom, sovereignty and responsibility.

Key words: Ukrainian political emigration, interwar Czechoslovakia, history of everyday life, life world, values.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2023 р.

Прийнято до друку 23.05.2023 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.